

વાક્પુષ્પ

સર્વવ્યાપક પરમાત્માને, યોગીઓ, જ્ઞાનીઓ, ભક્તો, આચાર્યો અને ગુરુજ્ઞનોના ચરણ કમળમાં પ્રણામ. યોગનું, જ્ઞાનનું કે ભક્તિનું લક્ષ્ય છે પરમ ચેતનામાં સમર્પિત થઇ જવું. આપણી અલગ જોઈ ઓળખ ના રહે એ રીતે જોડાઈ જવું. પરંતુ આ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધન જોઈએ, પ્રયત્ન જોઈએ.

આ સાધન છે - સાધકે સ્વયંનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું, પોતાના ચારિત્યનું નિર્માણ કરવું, હદ્યને શુદ્ધ કરવું, દિવ્ય ગુણોનો વિકાસ કરવો. મનમાં રહેલા અશુદ્ધ ભાવને દૂર કરી દિવ્ય ભાવોને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી જ્યારે હદ્ય શુદ્ધ થઇ જશે, મન શાંત થઇ જશે, વિચારો તથા આવેગો શાંત થઇ જશે, વાસનાઓ શાંત થઇ જશે ત્યારે ધ્યાન દ્વારા આત્મદર્શન સુલભ બને છે.

આત્મદર્શન માટે પાંચ સાધનો છે. આ પાંચ સાધનના અનુષ્ઠાનથી પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ છે - સત્સંગ, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ વચ્ચેનો વિવેક, વैરાગ્ય, “હું કોણ દું” આ વિશે વિચાર અને ધ્યાન. આ જ સર્વોત્તમ ધર્મ છે, આ જ સર્વોત્તમ યોગ છે.

પ. પૂ. ગુરુદેવ સ્વામી શિવાનંદજી મહારાજ કહેતાં, “ભલા બનો, હન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરો, ઉચ્ચમન દ્વારા નિમ્ન મનનું દમન કરો, વારંવાર ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો. આધ્યાત્મિક જીવન શ્રમભર્યું છે માટે સતત સાવધાન રહો. આ પ્રમાણે કરતાં-કરતાં જરૂર શરીર દિવ્ય જ્યોતિને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ થશે અને એનો પ્રકાશ સૌને પાવન કરશે”

21 જૂન યોગ દિવસ છે. પૂ. ગુરુદેવે બતાવ્યા પ્રમાણે યોગનું આચરણ થાય. યોગ આપણનું જીવન, આપણો સ્વભાવ, આપણો વ્યવહાર બની જાય તો જ સાચા અર્થમાં આપણો યોગને માણી શકીશું.

વचनामृत

भगवति तव तीरे नीरमात्राशनोऽहं,
विगतविषयतृष्णः कृष्णमाराधयामि ।
सकलकलुषभड्गे स्वर्गसोपानसड्गे,
तरलतरतरड्गे देवि गड्गे प्रसीद ॥

श्री गंगाष्टकम् श्लोक - ७

पदच्छेद : भगवति, तव, तीरे, नीर-मात्र-अशनः, अहम्, विगत-विषय-
तृष्णः, कृष्णम्-आराधयामि, सकल-कलुष-भड्गे स्वर्ग-
सोपान-सड्गे, तरल-तर-तरड्गे, देवि, गड्गे, प्रसीद ॥

अर्थ : मा गंगाना किनारे जगद् गुरु भगवान
श्री शंकराचार्यज्ञ स्तुति करतां कहे छे के “हे भाता! तारा
किनारे हुं इक्त जणनुं पान करनारो अने संसारना
सधणां विषयोनी तृष्णा विनानो बनी, भगवान
कृष्णानी आराधना कर्णे छुं. हे सधणा पापोनो नाश
करनारी ! स्वर्गना पगथियाथी युक्त! अत्यंत चंचण
तरंगोवाणी देवी मा गंगा ! आप प्रसन्न थाओ !”

ભારતીય સંસ્કૃતિ
પ્રવચન પુષ્પ - ૩૦
ચતુરાશ્રમ - ૨

(પ.પુ. સ્વામી શ્રી અસંગાનંદ સરસ્વતીજીના પ્રવચનો પર આધ્યારિત)

આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં ચતુરાશ્રમ વ્યવસ્થા ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આપણા ઋષિઓએ જીવનને ચાર ભાગોમાં વહેંચ્યું હતું - બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ. ભારતીય સંસ્કૃતિની મોટામાં મોટી વિશેષતા એ છે કે એ શાશ્વત, સનાતન જ્ઞાન ઉપર આધ્યારિત છે, અને એ જ્ઞાન માત્ર ઇંડ્રિયોથી નથી આવેલું; એ પરમોચ્ય જ્ઞાન તો ઋષિઓની ગહન સમાધિ દશામાંથી આવ્યું હતું; એ ઋષિઓએ એમના હદ્યના ઉંડાણમાં જઈ છેક આત્મા સુધી પહોંચીને, ત્યાં મજજન કરી, સ્નાન કરી પછી બહાર, વાસ્તવિક જગતમાં આવ્યા હતા.

ઋષિઓના એ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ થઇ છે. એટલે, સમસ્ત અસ્તિત્વમાં આપણાને જે પણ કશું દેખાય છે અને જે નથી દેખાતું એ પણ, એ બધી જ વસ્તુઓને તેમના ચિંતન, જ્ઞાન આવરી લીધું હતું. એ દરેકે-દરેક વસ્તુઓના સનાતન નિયમો શું છે, જીવનના સનાતન નિયમો શું છે, બ્રહ્માંડ આખાના નિયમો શું છે? એવી દરેકે-દરેક વસ્તુના સત્યને holistically, સર્વાગીણ રીતે સમજીને એક ગહન દર્શન (ફિલોસોફી)ને આધારે આ દેશની સંસ્કૃતિની રચના, બહોળા સમાજનું એક અદ્ભુત, અલૌકિક માળખું તૈયાર થયું છે. એટલે, એ જ્ઞાન, એ નિયમો, એ વ્યવસ્થા બધું શાશ્વત છે, સનાતન છે - અને આ મૂળ વાતને કેદ્રમાં, ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ચાલવું છે.

પરમ જ્ઞાન પામેલા આપણા ઋષિઓએ કીધું હતું કે 'એ' અખંડ, અનંત, શાશ્વત, પરમ ચેતનાનો જે સ્વભાવ છે એ જ આપણો પણ મૂળ સ્વભાવ છે; તેથી, આત્માના સ્તરે આપણે બધાં

જ સત્ય, અજર, અમર, નિત્ય આનંદ, સત્યિદાનંદ છીએ, એ જ આપણો મૂળ સ્વભાવ છે; પરંતુ, આપણો આજની ભૌતિકતા-પ્રબળ પરિસ્થિતિઓમાં આપણા આ મૂળ દિવ્ય સ્વભાવથી ચ્યુત થઈ ગયા છીએ, અને તેથી આપણો આપણા પોતાના મૂળ આત્મિક સ્વ-ભાવમાં નથી, અને પોતાને માત્ર નશર દેહ જ માનીએ છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણો આપણા મૂળ સ્વભાવને પામીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણને ક્યાંય ચેન, શાંતિ નથી મળવાની, કેમ કે મૂળ સ્વભાવને જાણવામાં, પામવામાં જ મનુષ્યના જીવનની પૂર્ણતા છે. આવી અનન્ય સંસ્કૃતિમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાના આશ્રમ અને ધર્મને અનુસરતા, આનંદ કરતાં-કરતાં, અનાયાસે ધીમે-ધીમે એટલી સરળ રીતે આગળ વધે છે એને એ ખબર જ ના પડે.

આપણા ઋષિઓએ એવી જીવન અને સમાજ રચના કરી છે, કે જાણો એમાં દરેક વ્યક્તિ પોત-પોતાની રીતે એવી રીતે જીવે છે કે આ આખા હિંદુ-ધર્મની સમાજ રચના જાણો auto-mode પર, સ્વયંસંચાલિત હોય! તમે જો વિચારશો તો સમજાશો કે સનાતન ધર્મના બૃહદ હિંદુ સમાજની આવી વિશાળ જીવન-સમાજ રચનાને, એ આખી વ્યવસ્થાનું, એમાંના જુદા-જુદા વર્ગો, સમજાનું, એમાંની દરેક વ્યક્તિનું ધ્યાન રાખવા માટે, સંભાળવા માટે, એ બધાંને મેનેજ કરવા માટે એવી બીજી કોઈ મોટી organised સંસ્થા જ નથી, જેવી બીજા ધર્મો-સંપ્રદાયોમાં હોય છે. આવા જીવન-સમાજ રચનાની જે દિવ્ય વાતો આપણા ઋષિઓએ, ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ આપણા પૂર્વજોને એટલી તો સરસ રીતે સમજાવી હતી કે એ વાતો પછી પેઢી-દર-પેઢીથી આપણા હદ્યના અંતરાળમાં, કહો કે ઊંઠુમાં એટલી સુંદર રીતે વણાઈ ગઈ છે કે જાણો આ ધર્મની દરેક-દરેક વ્યક્તિનો એ સ્વભાવ બની જઈ દરેક વ્યક્તિ પોતે જ એક-એક ‘સંસ્થા’ બની ગઈ છે! એટલે, આપણા શાસ્ત્રકારોએ ધર્મની એવી પણ વ્યાખ્યા કહી છે કે સ્વભાવો ધર્મ, અને તેથી, એ બધા સહજતાથી, પૂરા પ્રેમ-ભાવથી, પોત-પોતાની રીતે એ સમજાવેલા ‘ધર્મ’નું પાલન કરતાં આવ્યાં છે, એવું સમજી-વિચારીને કે મારે, મારા કુદુંબે

આ પ્રમાણે જ કરવાનું છે, અને આમ, સનાતન ધર્મનું આચરણ અનાયાસે થતું આવ્યું છે - લાખો વર્ષોથી થતું રહ્યું છે.

તો, આ સનાતન હિંદુ સમાજ અંતર્ગત આપણે થોડી વાતો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અંગે કરી છે. જીવનના આ પ્રથમ ‘આશ્રમ’ના દરેક બાળકની એક મૂળ સ્વભાવની તેથી મહત્વની વાત છે કે જીજાસા દરેક બાળકનો સ્વભાવ છે, અને એ બાળક જેમ-જેમ મોઢું થતું જાય, સમજણું થતું જાય, એની ચારે બાજુ જે બધું જોતું થાય તેમતેમ એની જીજાસાઓ વધતી જાય, એ બધા માટે અને પ્રશ્નો પણ થાય.

હમણાં જ આશ્રમમાં એક નાની દીકરી આવી હતી, એ પ્રશ્ન કરે કે “આકાશ કોણે બનાવ્યું?” એને અમે કીધું કે “આકાશ ભગવાને બનાવ્યું છે.” તરત જ બીજો પ્રશ્ન, “ભગવાનને કોણે બનાવ્યા?” આમ, બાળકની અંદર જીજાસા હોય, એ એનો સ્વભાવ છે. તો, આ જ તક છે, એની જીજાસાઓને સંતોષવા માટે એને ગુરુરકુળમાં મોકલો. બાળકના વિદ્યા અર્થન, જ્ઞાનોપાર્જનની શરૂઆત બાલ્યાવસ્થાથી જ શરૂ થઈ, યુવાવસ્થા સુધી હોય છે.

ગુરુરકુળમાં મળતા જ્ઞાન વિષે આપણે થોડી વાતો કરી છે, કે એ જ્ઞાન માત્ર બાબ્ય જગતનું સાંસારિક જ્ઞાન જ નહોતું, સાથે-સાથે એના મૂળનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પણ એને મળતું, જે જ્ઞાનથી એની અંદર સનાતન ધર્મ વિષેની સમજણાનો ઉદ્ય થતો હતો. ‘ધર્મ’ એટલે લૌકિક અને પારલૌકિક બંને વાતોની સમજ - યતો અભ્યુદયનિઃશ્રોયસ-સિદ્ધિસ ધર્મ: (વैશેષિક દર્શનના પ્રણોતા, ઋષિ કણ્ણાદ) - બંને વાતોની સમજનો વિકાસ થાય. આ પ્રમાણેના વિચારો, એની સમજ, બંને વાતોનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન માત્ર આ દેશમાં જ આપવામાં આવતું હતું; સાંસારિક, ભૌતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જીવનના ક્ષેત્રોની પાકી સમજ, એ બંને ક્ષેત્રોની વિશેષતાઓ, જુદાં-જુદાં મૂલ્યો ગુરુરકુળમાં સાથે-સાથે ભણાવવામાં આવતા હતાં, અને તેથી જ આ દેશમાં બંને ક્ષેત્રોનો વિકાસ સાથે-સાથે થયો છે - ભૌતિકતા, કે જેમાં એક બાજુ રાજા વૈભવ અને સત્તા સાથે રહેતો હોય, અને એ

જ સમાજના આધ્યાત્મિક જગતમાં એક અકિંચન, ભિક્ષુક, ફરીર કે જેની પાસે એક વસ્ત્ર પણ ના હોય; ભિક્ષુકને પોતાની સ્થિતિ માટે સ્વાભિમાન હતું, રાજાને એના જીવન માટે સ્વાભિમાન હતું! આ દેશમાં જ આવી પરસ્પર-વિરોધી વિચારધારા માટે સ્વીકૃતિ અને માન બંને હતા, તેથી આ બંને ક્ષેત્રોમાં આપણે ટોચ ઉપર હતા.

અંગ્રેજો જ્યારે ૧૮મી સદીમાં ભારત આવ્યા ત્યારે તે વખતે ભારત દેશ ખૂબ સમૃદ્ધ હતો, એની આર્થિક સ્થિતિ એટલી તો સરસ હતી કે ત્યારના ભારતનું GDP ૨૭% જેટલું હતું; એ સમયે યુરોપિયન દેશો તો હજુ તો ઉભા થતા હતા, તેથી એ દેશોની આર્થિક સ્થિતિ ભારત જેટલી સદ્ગ્રહ ન હતી. યુરોપમાં સમૃદ્ધિ, સદ્ગ્રહતા લાવવા માટે સામ્રાજ્યશાહી અંગ્રેજોએ ભારતની પ્રજા ઉપર કેટ-કેટલા અત્યારારો કર્યા, આપણી સમૃદ્ધિના બધા જ સાધનો ખૂંચવી લઈ હંગલેનું અને અન્ય યુરોપિયન દેશોને સમૃદ્ધ કર્યા. જ્યારે અંગ્રેજો ૧૮૪૭માં ભારતમાંથી ગયા ત્યારે સમૃદ્ધ ભારતને કંગાળ કરીને ગયા, ભારતનું ઉચ્ચ GDP ગબડીને માંડ ૧-૨% કે માયનસમાં, ઋણમાં થઈ ગયું! રાજ દરમિયાન એ લોકોએ ભારતમાં શું-શું કર્યું હશે એ આ આંકડાઓ પરથી સમજ શકાય છે. (<https://gopract.com/Economics/Pre-independence-History-of-Indian-Economics.aspx>)

અને જો, અધ્યાત્મ વગર માત્ર એકાંગી ભૌતિકતા માટે જ બધા પ્રયાસો, બુદ્ધિ, શક્તિ વપરાતા હોય તો કદાચ ત્યાં (પાશ્ચાત્ય) જગતમાં તમને વૈભવ મળશો, પરંતુ ત્યાં શાંતિ નહીં મળશો. (<https://ourworldindata.org/mental-health>) એટલે, વર્તમાન યુગમાં વિકસિત, ધનીક દેશોમાં જે મોટામાં મોટી સમસ્યા છે તે સ્ટ્રેસની છે. ત્યાં વિજ્ઞાન, વિચાર વૈવિધ્ય, વૈભવ, બધું જ છે, પણ મન અને હદયની શાંતિ નથી. સમાજમાં લોકોમાં આવી પરિસ્થિતિ ના આવે એ માટે આપણે ત્યાં ગુરુકુળની વ્યવસ્થા હતી; શિક્ષણ માટે આનાથી બીજી કોઇ શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા નથી. ગુરુકુળમાં બાળકનો સર્વાગીણ વિકાસ થતો હતો.

પણ દર્શનોમાં જે એક મહત્વની વાત છે તે એ કે, બહાર જે વૈવિધ્ય અને વૈભવ દેખાય છે એ પરમાત્માથી જુદું નથી; પ્રવૃત્તિને આપણો દોષપૂર્ણ નથી ગણતા, એની અવગણના નથી કરી, પરંતુ, જો વૈભવ પરમાત્માથી વિમુખ કરી દે, માણસને ઉંધી દિશામાં લઈ શક્ય, તો એ વૈભવ, સમૃદ્ધિ શરૂ છે. આપણો લક્ષ્મીજીના રૂપમાં

સમૃદ્ધિને, વૈભવને સ્વીકાર કરીએ જ છીએ, એમની પૂજા પણ કરીએ છીએ, અને એને કારણો પણ ભારત દેશ સમૃદ્ધ તો હતો. આમ, બાળકને ગુરુકુળમાં બંને પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું.

**મનુષ્ય જીવનના સાચા
વિકાસના સંદર્ભમાં
જોઈએ તો ખરેખર
બ્રહ્મચર્ય વધારે
સ્વાભાવિક હોવું
જોઈએ; પરંતુ, પૂર્ણ
બ્રહ્મચર્ય તો ત્યારે શક્ય
હોય કે જ્યારે એને
આત્મનિષ્ઠા હોય,
એના સિવાય નહીં;
અને માણસનો જો
આ સ્વભાવ છે, અને
એ જો આત્મરતિમાં
છે, બ્રહ્મમાં ચરે છે,
બ્રહ્મમાં રહે છે ત્યારે
જ બ્રહ્મચર્ય સહજ-
સ્વાભાવિક છે.**

પ્રણેતા છે અંગ્રેજ ન્યુરોલોજીસ્ટ સિંબંડ ફોયડ (૧૮૫૯-૧૯૩૮), જેણો કહેલું કે માણસની દરેક પ્રવૃત્તિના મૂળમાં સેક્સ છે; ત્યાં સુધી કે બાળકના માતાના સ્તનપાનમાં પણ એણો સેક્સ જ જોયું! માના બાળક પ્રત્યના ફુદરતી પ્રેમ-વ્હાલમાં પણ એણો સેક્સ જ જોયું! બસ, આ જ વાતને લઈને સમસ્ત પાશ્ચાત્ય જગત બ્રહ્મચર્યની વાતને એકદમ અસ્વાભાવિક માનવા લાગ્યું.

મનુષ્ય જીવનના સાચા વિકાસના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ખરેખર બ્રહ્મચર્ય વધારે સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ; પરંતુ, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય તો ત્યારે શક્ય હોય કે જ્યારે એને આત્મનિષ્ઠા હોય, એના સિવાય નહીં; અને માણસનો જો આ સ્વભાવ છે, અને એ જો આત્મરતિમાં છે, બ્રહ્મમાં ચરે છે, બ્રહ્મમાં રહે છે ત્યારે જ બ્રહ્મચર્ય સહજ-સ્વાભાવિક છે.

વર્તમાન જીવન અને વિચારધારા ભોગ-પ્રધાન પાશ્ચાત્ય વિચારધારાથી સૌથી વધુ પ્રભાવિત છે, એ ભૌતિકતા ઉપર જ કેંદ્રિત હોઈ, હંડ્રિયો-જનિત છે, જેમાં બાધ્ય વિષયો પ્રત્યે આકર્ષણ છે, ભૌતિકતા જ જીવનનો આધાર છે, અને તેથી આજના સમાજે બ્રહ્મચર્યને અસ્વાભાવિક બનાવી દીધું છે, એટલે, આપણાને પણ લાગે છે કે એ અસ્વાભાવિક, અસહજ છે. આવી વાતોના મૂળમાં ફોયડનું મનોવિજ્ઞાન છે. એણો કીધું હતું કે કોઈ પણ માણસની ઈચ્છાપૂર્તિ ના થાય, એને રોકવામાં આવે તો એની અંદર એક પ્રકારની ગ્રંથિ બંધાય, જ ગ્રંથિ એના સૂક્ષ્મ મનને અસર કરે છે, અને એને લીધે એ વ્યક્તિને જાત-જાતની શારીરિક, માનસિક, બાવહારિક તકલીફો ઉભી થાય છે.

હવે, કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે ગ્રંથિ ક્યારે બંધાય છે? ત્યારે કે જ્યારે મને એમાંનું કંઇ પણ જ રીતે મળ્યું હોય, એ મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધનું હોય એટલે એનો હું અસ્વીકાર કરું છું, એને સ્વીકારતો નથી; મારી ઈચ્છા કંઈક હોય અને મારી સાથે થતું હોય બીજું જ કશું, ત્યારે મારી અંદર ગ્રંથિ બંધાતી હોય છે. મને મીઠાઈ ખાવાની ઈચ્છા છે, અને કોઈ પણ કારણસર મને મીઠાઈ નથી મળતી તેથી મારી અંદર ગ્રંથિ બંધાય છે; મને ગાડી જોઈએ છીએ, પણ મળતી નથી, તો મને ગ્રંથિ બંધાય છે; કોઈને કામ પરત્વેનો અસંતોષ ઉભો થતો હોય. પરંતુ, જેણો ફકીરી જ સ્વીકારી છે, એને મીઠાઈ કે ગાડી નહીં હશે તો પણ એને કોઈ ગ્રંથિ નથી બંધાવાની. કોઈએ એક-બે દિવસનું વ્રત લીધું હોય, કે સાંદું ભોજન, કે ફળાહાર જ કરવું છે, તો એને એ પ્રમાણોનું ભોજન કે ફળાહાર જ મળે, કોઈ મીઠાઈ નથી મળી રહી, તો એને કોઈ ગ્રંથિ નથી બંધાવાની.

એવી જ રીતે જેણો બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્ય છે, બ્રહ્મચર્ય અનું લક્ષ્ય છે, અનો આદર્શ છે, એણો એ પ્રમાણો જ જીવવાનું છે...તો અને કોઈ ગ્રંથિ નથી બંધાવાની; અને જો ક્યારેક બ્રહ્મચર્ય પાળવું હોય તે છતાં માનો કે અને કામ ભાવ આવ્યો અને એ સંયમ ના રાખે અને અનું બ્રહ્મચર્ય લંગ કરી લે, તો, જે કામ-વિહીન આભાનિષ્ઠા છે કે જ્યાં આત્મરતિ થાય છે એ સ્થિતિમાં પછી એ કોઈ દિવસ પહોંચી નહીં શકે. આત્મરતિનો અર્થ છે કે જ્યાં જુદાં-પણું, દ્વૈત, ડ્ર્યુઅલિટી ખતમ થઈ જાય છે, એ સ્થિતિ.

ગુરુકુલમાં ૨૫ વર્ષ સુધી જેણો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હોય એને ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલવામાં આવતો, બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી પણ સંન્યાસની સુવિધા હતી, પણ એ સામાન્ય નિયમ નહોતો; એ સુવિધા તો અસામાન્ય વિદ્યાર્થી માટે હતી, કે જેની અંદર તીવ્ર વૈરાગ્ય છે, જેને આત્મા સિવાય બીજું કશું જ ના જોઈએ, અને ખરેખર એક એવી અવસ્થા હોય છે જે અને અનુભવતો હોય એ જ આ વાત સમજી શકે છે.

મને લોકો ઘણી વખત પૂછે કે “એવું તે શું થયું કે સંન્યાસ લઈ લીધો?” આના ઉત્તરમાં હું અમને એમ કહું છું કે “તમારો પ્રશ્ન એવો છે કે કોઈ વ્યક્તિ પ્રેમમાં પડી હોય અને અને તમે પૂછો કે એવું શું થયું કે પ્રેમમાં પડી ગયા?” કહે, બસમાં સાથે જતા હતાં, સાથે ભણતા હતાં, પાડોશમાં રહેતા હતાં... તો, પાડોશમાં તો ઘણા લોકો રહે છે, એ બધાંની સાથે પ્રેમ જેવું કેમ નથી થઈ જતું? એવી જ રીતે સંન્યાસ લેતાં પહેલા અમૃક વ્યક્તિની એવી મનોદશા હોય કે અને સંસારમાં બધું નિરર્થક લાગે, અને માત્ર સત્યની શોધ જ કરવી છે; આત્મામાં કંદુક જે દિવ્ય-અલૌકિક છે એ જ અને દેખાય, અને એ સંન્યાસ લઈ લે છે; અને કોઈ રોકી શકે નહીં, જેમ કે કોઈ પ્રેમીને ના રોકી શકાય. કોઈને ભર યુવાનીમાં સાધુ બનતા રોકવા માટે લોકો કેટ-કેટલા પ્રયત્નો કરે છે, ઘરના લોકોને ખૂબ ગુસ્સો આવે, વરીલો કહે કે “જુઓ આ નાનો છોકરો તો મારી સામે દલીલ કરે છે, મને સમજાવે છે”; પછી બધા સગા-સંબંધિઓને બોલાવે,

સાધુ થતાં રોકવા માટે સમજાવે, કોન્ફરન્સ પણ કરે, ખૂબ દલીલો કરે, ફરી સમજાવે કે સાધુ ના થાય, પણ એની મનોદશા તો એ જ સમજે.

તો, જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય એવા ગુરુકુળના વિદ્યાર્થી કે અન્ય યુવાન માટે બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસની સુવિધા હતી; અને વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી જો સંન્યાસ નથી લેવો, તો એણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાનું, અને ત્યાં જિધ “પ્રજાતંતું મા વિચ્છેદસી”; ઘરનો વંશ આગળ ચલાવવો. આ સંસ્કારો હજુ સુધી આપણી અંદર છે કે લગ્ન થાય, અને એને બાળક ના થાય તો ઘણો અસંતોષ રહ્યા કરે છે, કેમ કે કોઈ પણ હિસાબે એને બાળક થવું જોઈએ, એ સંસ્કાર આપણી અંદર ભર્યા છે. ગૃહસ્થ માટે એ કર્તવ્ય છે કે એણે બાળક કરવું, બાળક એનું ભાગ્ય છે, એણે પૂર્વજોના ઋગ્ણમાંથી બહાર નીકળવાનું છે.

તો, આપણે ત્યાં, બાળક માત્ર સેક્સનું જ બાય-પ્રોડક્ટ ન હતું, લગ્ન પછી બાળક એ કર્તવ્ય હતું. ગુરુકુળના વિદ્યાભ્યાસ પછી દરેક વિદ્યાર્થીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવાનું હોય, એ ‘આશ્રમ’ને પણ માણસવાનો. આમ, આ ‘આશ્રમ’ માટે આપણે ત્યાં ઊંઠું ચિંતન છે, એને થોડું સમજણું.

પરમાત્મા એક જ છે, જગતમાં જે બધાં ગુણો છે એ એમની અંદર છે, પરમાત્મામાં બધાય ગુણો અવ્યક્ત રીતે છુપાયેલા હોય છે. જ્યારે પરમાત્મા નિર્ગૃષા સ્વરૂપે હોય તો એની અંદર બધાય ગુણોની શક્યતા હોય છે, જેમ કે સૂર્યના કિરણો છે, એમાં કોઈ રંગો દેખાતા નથી, એ બધાં રંગો ભેગા મળી સફેદ જ દેખાય છે, પરંતુ એની અંદર અનંતાનંત રંગોની શક્યતા છે. એવી જ રીતે બ્રહ્મ નિર્ગૃષા છે, પરંતુ એમની અંદર અનંતાનંત ગુણોની શક્યતાઓ છે.

હવે આ એક જ નિર્ગૃષા ચૈતન્ય, જે અદ્વૈત છે એમાંથી પછી દ્વૈત, બે મુખ્ય ભાગ બને છે - male-female, પુરુષ અને પ્રકૃતિ “પ્રકૃતિ પુરુષ ચૈવ વિદ્ધયનાદી ઉભાવપિ...” (ભ.ગીતા ૧૩:૧૧). જે રીતે પરમ ચૈતન્ય અનાદિ છે એવી જ રીતે આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે. આ ‘દ્વૈત-યુગલ’ને આપણે અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ તરીકે

માનીએ છીએ, એમાં વામ (ડાબા) ભાગમાં પ્રકૃતિ (નારી) છે, દક્ષિણ (જમણા) ભાગમાં પુરુષ (નર) છે. એટલે, પરમાત્મામાં જે ટલા ગુણો છે, એ બધાં જ ગુણો આ દૈતમાં, બે સરખા ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે, અડધા ગુણો પુરુષમાં, અડધા નારીમાં. ત્યાર પછી ગુણોયુક્ત એ બંને ભાગો, જાડો કે બે છેડાઓ (poles) હોય તેમ છૂટા પડી જાય છે - એક ઘન-પ્રધાન, પુરુષ (male, positive pole), અને બીજો, ઋણ-પ્રધાન, પ્રકૃતિ, (female, negative pole)ની ર્થના થાય છે. એટલે, સમસ્ત પ્રકૃતિમાં જે બધું વ્યક્ત સ્વરૂપમાં છે, ત્યાં આ duality, દૈત મળશે જ, અને આ દૈત, duality વગર કોઈ કિયા શક્ય નથી.

એટલે, આપણી વ્યવસ્થા એવી છે કે જો સંસારમાં રહેવું છે, કોઈ શુભ કર્મ કરવું છે તો લગ્ન કરીને રહેવું હિતાવહ છે; અને જો માત્ર ભગવાન માટે, આત્મા માટે, એકલા જ રહેવું છે તો સંન્યાસ લેવો; આ બે વગર સંસારમાં પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. કોઈ પણ પ્રવાહ, કોઈ પણ કિયા, કોઈ પણ ગતિ હોય એ આ બે વગર, દૈત વગર શક્ય નથી, સ્ત્રી-પુરુષની duality જોઈએ. પુરુષની અંદર તર્ક, વિચાર, પ્રવૃત્તિ, ચંચળતા, કઠોરતા એવા બધા ગુણો હોય, સ્ત્રીમાં પ્રેમ, દયા, કરુણા, ભાવ, ભક્તિ, સહનશક્તિ, સ્થિરતા જેવા ગુણો હોય. પુરુષમાં પ્રવૃત્તિનો સ્વભાવ વધારે હોય, એટલે એને ધેર બેસવાનું ના ગમે, અને બહેનોને મોટેભાગે ધેર જ રહેવાનું ગમે. એટલે, ધણાં બેનોને થાય કે ધરે ભક્તિ ના થાય; પછી કેમ આ આશ્રમ, પેલો આશ્રમ, આ સાધુ, બીજો સાધુ... કરે, ધરમાં સ્થિર બેસીને ભક્તિ ના થાય.

આ રીતે બે ભાગોમાં બંને મકારના ગુણો સરખી રીતે વહેંચાયા; તે છતાં, કારણ કે આત્મા પૂર્ણ છે એટલે, આત્માના લેવલ (level) પર દરેક વ્યક્તિ (પુરુષ અને સ્ત્રી, બંને) પૂર્ણ છે; પરંતુ, શરીરના લેવલ પર બંને અપૂર્ણ જ છે, શરીરના લેવલ પર કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી પૂર્ણ નથી હોતા; સાથે-સાથે, દરેક પુરુષની અંદર, સૂક્ષ્મમાં, સૂપુર રીતે સ્ત્રી છુપાયેલી હોય જ છે, દરેક સ્ત્રીની અંદર, સૂક્ષ્મમાં

સુપ્ત રીતે પુરુષ છુપાયેલો હોય છે; બનેની અંદર વિરોધી ગુણો સુપ્ત દશામાં (dormant) હોય છે. એટલે, હવે ‘સેક્સ-ચેન્જ’ એક સામાન્ય વાત થઈ ગઈ છે, ડોક્ટર કોઇ એક વ્યક્તિની અંદર રહેલા એ સુપ્ત વિરોધી હોમોન્સ બદલી નાંખે, અને થોડા જ સમયમાં એ વ્યક્તિ શરીરથી આખી બદલાઈ જાય, મનથી પણ બદલાઈ જાય.

જે આત્મનિષ્ઠા છે, જે
બોધ છે, સાક્ષાત્કારનું જે
પરમ ધ્યેય છે, એનાથી
મનુષ્ય ચ્યુત ના થાય
એ માટે એની વૃત્તિઓ,
દ્યુતિઓને સંયમમાં રાખવા
માટે આપણા ઋષિઓએ
ગૃહસ્થાશ્રમની વ્યવસ્થા
કરી છે; અને આ
'આશ્રમ' માત્ર કામભાવની
પૂર્તિ માટે નથી, એ
તો આપણી દ્યુતિઓને,
આપણા મૂલ્યોને, આપણા
ચરિત્રને, આપણા
જીવનને સંયમમાં રાખી,
નિયંત્રિત કરી અને સાથે-
સાથે વિકાસ કરી, પરમ
લક્ષ્યને પામીએ, એ માટે
ગૃહસ્થાશ્રમ છે.

હવે, પુરુષ-સ્ત્રીનું જે દ્વેત છે
એ પરમ ચૈતન્યનું વ્યક્ત સ્વરૂપ
છે સમસ્ત જીવ જગતમાં આ દ્વેત
છે. પ્રકૃતિમાં શું થઈ રહ્યું છે કે
દરેક પ્રાણી સમુદ્ધાય એને મળેલી
પ્રકૃતિના નિયમોને અનુરૂપ જ
જીવ છે, કોઇ પ્રાણી એ નિયમોનું
ઉત્લંઘન નથી કરી શકતા, તેથી
પ્રકૃતિને પ્રાણીઓના અસ્તિત્વથી
કોઇ વ્યવધાન, અડચણ નથી,
એ જે રીતે જીવે છે એ રીતે જ
જીવશે, એ કોઇ ફેરેફાર ના કરી
શકે; કોઇ પ્રાણી એમ વિચાર કરે
કે એણે લગ્ન નથી કરવા, સંતતિ
નથી જોઈતી તો એ એવું ના કરી
શકે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને, પ્રકૃતિની
ગતિને, નિયમોને કોઇ પ્રાણી તોડી
ના શકે, પ્રાણી જગતમાં પ્રાણીઓ
માટે સંતતિ માટે જુદી-જુદી
પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા-નિયમો હોય
છે - કોઇ આજીવન સાથે રહેતા

હોય, કોઇ દર વર્ષ પાર્ટનર બદલતા હોય, કોઇમાં પુરુષ પ્રધાનતા હોય (જેમ કે વાંદરાઓમાં), કોઇમાં સ્ત્રી-પ્રધાનતા હોય (જેમ કે
મધમાખીના સમુદ્ધાયમાં એક જ મુખ્ય 'સ્ત્રી' મધમાખી (queen-bee) હોય છે, અને ઘણા 'પુરુષ' મધમાખી હોય...તો, પ્રાણી

જગતમાં પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થાનો નિયમભંગ થતો નથી. મનુષ્ય પણ જીવ-જગતમાંનો એક પ્રકારનું પ્રાણી જ છે તે છતાં એ પ્રકૃતિના કોઈ પણ નિયમોને ક્યારે પણ તોડી શકે છે, એ ગમે તે વ્યવસ્થામાં જીવી શકે છે.

એટલે, જે આભનિષ્ઠા છે, જે બોધ છે, સાક્ષાત્કારનું જે પરમ ધ્યેય છે, એનાથી મનુષ્ય ચ્યુત ના થાય એ માટે એની વૃત્તિઓ, ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવા માટે આપણા ઋષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમની વ્યવસ્થા કરી છે; અને આ ‘આશ્રમ’ માત્ર કામભાવની પૂર્તિ માટે નથી, એ તો આપણી ઇંદ્રિયોને, આપણા મૂલ્યોને, આપણા ચરિત્રને, આપણા જીવનને સંયમમાં રાખી, નિયંત્રિત કરી અને સાથે-સાથે વિકાસ કરી, પરમ લક્ષ્યને પામીએ, એ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે.

વैદિક વ્યવસ્થામાં ઘણા પ્રકારના લગ્નોનું વિધાન છે - બ્રહ્મલઙ્ઘન, દેવલઙ્ઘન, પ્રજાપતિ લગ્ન, ગાંધર્વ લગ્ન, અને પછી રાક્ષસ અને પિશાચ લગ્ન પણ છે. પણ જે બ્રહ્મ કે દેવ લગ્ન છે કે પતિ-પત્ની બંને પરસ્પર સમજ્ઞને, વિચારીને, બધી ભાવનાઓનો વિચાર કરીને લગ્ન કરતા હોય એ વધારે યોગ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે, આપણે ત્યાં સપ્તપદી વગેરે કરીએ છીએ; અમાં સંસ્કૃત ભાષામાં બોલાતા મંત્રોના ભાવો સમજજો કે વર-વધૂ શું-શું કહે છે, શું બોલીને લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા છે; ક્યારેક તો જોજો કે અજ્ઞિ સમક્ષ શું બોલ્યા હતા? અમાં મુખ્ય વાત એ છે કે ‘અમે બંને પરસ્પર એક-બીજા માટે સમર્પિત છીએ; આપણે બંને એક છીએ, એક થઈને જીવીશું, સાથે કામ કરી આગળ વધીશું; પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીશું’. પુરુષ માટે એક પત્નીપત્ર-એક સ્ત્રી માટે એક પતિપત્ર છે, એ માત્ર પત્ની માટે જ છે એવું નથી, પતિ માટે પણ છે... અને, પછી જીવનનું જે પરમ લક્ષ્ય છે એ દિશામાં પણ સાથે આગળ વધવું છે. એટલે, લૌકિક, સાંસારિક કાર્ય સાથે-સાથે કરવાના, અને ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક કાર્ય પણ સાથે-સાથે કરવાની વાત છે.

તમને ખ્યાલ હશે કે જ્યારે અયોધ્યામાં ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીને યજ્ઞ કરવાનો હતો ત્યારે મા-સીતાજી અયોધ્યામાં ન હતાં, તેથી

ઇલે એમણે સુવર્ણના ‘સીતાજી’ને સાથે બેસાડવા પડ્યા હતા! તો, સ્ત્રી-શક્તિ વગર પુરુષથી કોઈ શુભ કાર્ય ના થાય, કેમ કે પુરુષ અને સ્ત્રી એક પૂર્ણના બે સરખે-સરખા અડધા ભાગો છે, અને બંનેએ એકબીજા પાસેથી શીખવાનું છે - પુરુષે સ્ત્રી પાસેથી સહનશક્તિ, મૃદુતા, બીજા માટે ભાવ, પ્રેમ, વગેરે છે એ શીખવું, અને બહેનોએ પુરુષ પાસેથી વિચાર, કઠોરતા, નિર્જિય કરવાની વાત એ બધું શીખવું, કેમ કે માત્ર લાગણી-મૃદુતાથી કામ નહીં થાય.

આપણે બાળકના વિદ્યાધ્યયનના સમયની વાત કરતા હતા, કે બાળકને માતા અને પિતા બંને જોઈએ, એને પ્રેમથી સંભાળી શકે એ પણ અને આંખ લાલ કરી શકે એ પણ. પછી, જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે છે ત્યારે પતિ-પત્ની બંને પરસ્પર પ્રેમ સાથે જીવે, જેમ કે એક જીવન-રથના બે પૈંડા હોય. આ રીતની આપણી ગૃહસ્થાશ્રમની વ્યવસ્થા છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં બીજી મહત્વની વાત એ છે કે પતિ-પત્ની બંને વચ્ચે જો સાચો, પ્રેમ, પરસ્પર વિશ્વાસ, સાચી નિષ્ઠા હોય તો એ સંબંધ એક જ જન્મમાં પૂરો નથી થઈ જતો, જન્મો-જન્મ સુધી એ જ પતિ-પત્નીના સંબંધો રહેતા હોય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા તો ત્યાં બધા ઉપભોગોને સ્થાન મળ્યું છે, ત્યાં સ્ત્રી સરસ શ્રુત્ગાર કરી શકે, ગીત-નૃત્ય, લલિત-કળાઓનો અભ્યાસ કરી શકે, પુરુષ ઘરમાં વૈભવ લાવી શકે, એનો નિયંત્રિત, યથા-યોગ્ય ઉપભોગ કરી શકે, એ વૈભવનો ઉપભોગ અનિયંત્રિત ના થઈ જાય એ બધી વાતોનું પણ આપણી સંસ્કૃતિએ ધ્યાન રાખ્યું છે.

એટલે, તમને જ્યાલ હશે કે આપણે ત્યાં નૃત્ય, સંગીત, અન્ય લલિત કળાઓનો વિકાસ મંદિરોમાં થયો હતો, રાજ દરખારમાં કે કોઈ કલબમાં કે નાઈકલબમાં નથી થયો. બાધ્ય વૈભવ, બાધ્ય કળાઓ, બાધ્ય સુંદરતા પણ હોવી જોઈએ. તમે કલ્પના કરો કે જો બહાર હંડ્રિયો-જનીત સુખ છે જેમ કે આપણને ખાવામાં, જોવામાં, સાંભળવામાં, વિચારવામાં, બીજા કશાયમાં જે સુખ મળે છે જો એ ના હોત તો ‘સુખ’ નામની વસ્તુ કે અનુભવ બ્રહ્માંડમાં છે એ કદ

રીતે ખબર પડે? આનંદ નામનો કોઈ આહ્લાદક અનુભવ છે એ કઇ રીતે ખબર પડતે? ફૂલોમાં, નદી-પર્વતોમાં, સમસ્ત પ્રકૃતિમાં જે બધી સુંદરતા દૃષ્યમાન છે...તો, એ બધું બનાવનાર પરમાત્મા કેટલા સુંદર હશે, કે જ્યાંથી બધું આવ્યું છે? તો, બધાં સુખો, ભોગ-સામગ્રીઓનો ઉપભોગ, બધી સુંદરતા જે છે, વૈભવ, કળા, એ બધું આપણો માટે એ પરમાત્મા-પ્રાપ્તિ માટેના દિવ્ય માધ્યમ બને એવું ઋષિઓએ આપણાને શીખવ્યું છે.

આપણો ત્યાં સૈકાઓથી એક વણલખ્યો ભાવમય નિયમ છે જે

ઐન્દ્રિક જીલ્વાનો
આનંદ એ માત્ર
વૈયજ્ઞિક ભોગ
માટે નથી, અને
જો એ આનંદ
પરમાત્મા-પ્રાપ્તિ
માટેનું દ્વાર નથી
બનતો તો એ ભોગ
આપણાને એમાં-ને-
એમાં ફસાવી રાખી
આપણાને જ નષ્ટ
કરી દે છે!

ઘણા ઘરોમાં, સમાજમાં, વાર-તહેવારો-આરાધના-માનતા ઇત્યાદિની ઉજવણીમાં, મંદિરોમાં, સામાજિક પૂજા-કથા-ઉત્સવોમાં આજે પણ એ ગ્રેમ અને આનંદથી પળાય છે - કે ઘરમાં કોઈ સરસ ભોજન-વાનગી બનાવી હોય, તો સૌથી પહેલાં એ ‘ભોગ’ તરીકે ભગવાનને ધરાવીએ છીએ, ‘ભગવાન માટે’ પણ સરસ વાનગીઓ બનાવીએ છીએ, અને પછી એ પ્રસાદરૂપે લઈએ છીએ, વહેંચીએ પણ છીએ. કોઈ કહેશો કે અંતે આ તો સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાવાની જ વાત છે, પરંતુ, આને બીજી રીતે જોઈએ તો એ જીલ્વાને સ્વાદ-રૂપી વૈભવ-સુખ જે મળવાનું છે, જીલ્વાથી જે આનંદ મળવાનો છે એ ભોજન-પ્રસાદ

આત્માના સુખ-આનંદ માટેનું દ્વાર સમાન છે, અને ‘ખોલવાનું’ છે...અને આનાથી પણ સૂક્ષ્મમાં જદુ આધ્યાત્મિક રીતે જોઈએ તો એ જીલ્વાના ઐન્દ્રિક આનંદ-રૂપી દ્વારને ભાવથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટેનું દિવ્ય પ્રવેશદ્વાર બનાવવાનું છે!

તો, ઐન્દ્રિક જીલ્વાનો આનંદ એ માત્ર વૈયજ્ઞિક ભોગ માટે નથી, અને જો એ આનંદ પરમાત્મા-પ્રાપ્તિ માટેનું દ્વાર નથી બનતો તો એ

ભોગ આપણને એમાં-ને-એમાં ફસાવી રાખી આપણને જ નષ્ટ કરી દે છે! ઋષિ સમાન વિદ્વાન રાજી ભર્તૃહરિએ એમના વૈરાગ્ય શતક-૭ માં કહ્યું છે કે “ભોગ ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તા”, કે ખરેખર ભોગોને (મિષ્ટાન્શ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, વિગેરે) આપણે નથી ખાતા, ખાંડને આપણે નથી ખાતાં, એ ખાંડ, મીઠાઈ, વિગેરે અનિયંત્રિતપણે ખાધે રાખીએ તો એ આપણને ‘ખાઈ’ જાય છે. એમ, કોઈ પણ ભોગ, કોઈ પણ હંદ્રિય સુખ અનિયંત્રિત થઈ જાય તો ધીમે-ધીમે આપણને ફસાવી લે છે, જાળમાં ફસાવી નાંબે છે, અને આપણને નષ્ટ કરી દે છે. અને જો આવું થવા ના દેવું હોય, અને બદલે દરેક ભોગ આપણા અંતિમ લક્ષ્ય માટેનું દ્વાર બને એ રીતની વ્યવસ્થા આપણા ઋષિઓએ હજારો વર્ષો પહેલાં કરી આપી છે.

માતાજીની આરાધના માટેનો નવરાત્રિનો પર્વ સમસ્ત ગુજરાતમાં, અને હવે તો વિદેશોમાં પણ ખૂબ ઉત્સાસથી ઉજવાય છે; એમાં બહેનો રોજ નવા-નવા આકર્ષક ડ્રેસ પહેરે છે, અને કેટલાક ડ્રેસ રૂ. એક લાખ સુધીનાય હોય, દરશ દિવસના ડ્રેસ માટે રૂ. ૧૦ લાખ! આ વૈભવનો ઉપભોગ છે, પરંતુ, કેંદ્રમાં માતાજી છે! હવે આવા વૈભવનો ઉપભોગ અનિયંત્રિત ના થઈ જાય, એ હંદ્રિય સુખ અનિયંત્રિત ના થઈ જાય એનો ખ્યાલ આપણે જ રાખવાનો હોય. એટલે, ગીત-સંગીત-નૃત્ય એ ભક્તિ સાથે હોય તો ધીમે-ધીમે એ આપણને અંદરની તરફ ઉર્ધ્વ-ગતિ કરાવે છે, સાચી શાંતિ અને આનંદ આપે છે, સ્વાસ્થ્ય આપે છે; અને જો આવું નથી થતું, તો એ જ ગીત-સંગીત આપણને ધીમે-ધીમે ભોગોન્મુખ કરી દે છે, અને પછી નશા તરફ ઘસડી જઈ, એમાં દુબાડી દે છે.

માછકલ જેકસન વીસમી સદ્ગીના અમેરીકાના સૌથી પ્રભ્યાત પોપ-સિંગર હતા; ઓગષ્ટ ૨૦૦૮માં એમની ૫૧ વર્ષની ઊંમરે, જ્યારે એમનું મૃત્યુ જાહેર કરાયું એ પહેલા કેટલાક સમયથી એ અનિદ્રાથી એટલા તો પીડિત હતા કે ભારી ગોળીઓ લીધા વગર એ ઊંઘી નહોતા શકતા. કેટલા કલાકારો એવા હોય છે કે તેઓ ટોચ ઉપર પહોંચી જાય પછી ધીમે-ધીમે ટ્રાંક લેતા થઈ જાય, નશો કરવા લાગે, કેમ કે આવું કર્યા વગર એ અમુક ખાસ સ્થિતિ જેને એ લોકો

'particular જોન' zone કહે છે, એમાં એ જઇ નથી શકતા, કે જ્યાંથી એ સુંદર ગાયન-સંગીત ઉદ્ભવે છે. હવે, જો આવા લોકો સાથે ભક્તિ ના હોય તો એ પેવા ખાસ જોનમાં પ્રવેશી નથી શકતા, એટલે, એમણે ડ્રીંક, રૂઝ લઈને નશો કરવો જ પડે છે. પરંતુ, નશા વગર પણ કલાકારો એ 'જોન'માં પ્રવેશી શકે છે, અને એ માટે એક જ ઉપાય છે ભક્તિ, ભક્તિ જ એને ત્યાં 'particular જોન'માં લઈ જઇ શકે.

એટલે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉપભોગો માટે સ્વતંત્રતા મળી છે, પણ એ નિયંત્રિત સ્વતંત્રતા છે, વ્રત-સંયમ-ભક્તિ સાથેની સ્વતંત્રતા છે. હા, સારું-સારું ખાવું, પહેરવું-ઓફવું, પણ ભક્તિ સાથે. જો હું વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સમ નથી રહી શકતો, સારી રીતે જીવી નથી શકતો તો હું કોઈ દિવસ આનંદને નહીં સમજી શકીશ; સુખમાં હું શાંત રહી શકું, તો દુઃખમાં પણ રહી શકવું જોઈએ; મને જો માત્ર માનમાં જ સુખ મળે છે તો હું આનંદને નહીં સમજી શકીશ; મારે અપમાનમાં પણ શાંત રહેવું જોઈએ; જો સારું-સારું જ ખાઉં હું, તો કોઈ દિવસ સારું કે કડવું પણ ખાવું જોઈએ; રોજ સારાં કપડા પહેરીએ છીએ, તો કોક દિવસ સાદા કપડાં પણ પહેરવા જોઈએ; રોજ રાત્રે સારા ગાદલા-પલંગ પર સૂઈએ છીએ તો કોક દિવસ નીચે, સાદી પથારીમાં, કે ચટાઈ ઉપર પણ સૂઈ જવાનું... અને જો આવી સમતાવાળી સ્થિતિ મારી અંદર નથી, તો મારા જીવનમાં અશાંતિ રહેવાની છે; અને એટલે, એ અશાંત મનને શાંત રાખવા માટે આપણાને દરેક જાતના વ્રત-ઉપવાસ શીખવાડ્યા છે.

જીવનમાં બેલન્સ, સમતા કેળવવી બહુ આવશ્યક છે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં બધાં ઉપભોગોની સાથે ભક્તિ-વ્રત-ઉપવાસ પણ હોવાં જોઈએ, સુંવાળાપ સાથે શિસ્ત-નિયમ-કઠોરતા પણ શીખવાના. આપણી વ્યવસ્થામાં, જે ગૃહસ્થ બને છે એના ઉપર પોતાના કુટુંબ-પરિવારની જવાબદારી તો આપી જ છે, સાથે-સાથે સમાજમાંના અન્યોની જવાબદારી પણ આપી છે - બ્રહ્મચારીઓની જવાબદારી, સાધુ-સંતોની જવાબદારી, અતિથિ સેવાની, વિગેરે; આ બધું કરવાથી ગૃહસ્થી ઉપર સમાજનું જે ઋણ છે તે અદા કરવાની આ રીત છે.

અતિથિ સેવા કેવી ગજબની વ્યવસ્થા છે જે ભારત સિવાય આખી પૃથ્વીમાં બીજે ક્યાંય નથી. એક અજાણ્યો માણસ આપણા બારણો આવી જાય તો એ ભૂખ્યો-તરસ્યો ના રહે. અતિથિ સેવા એ પ્રભુ સેવા છે, આ વાત જેને માટે જીવનમંત્ર બની ગઈ હોય એવા કેવા-કેવા મહાપુરુષો આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. મહારાષ્ટ્રના સંત એકનાથજી હતા, એમને ત્યાં એક વખત થોડા અતિથિઓ આવી ચડ્યા; ઘરમાં રસોઇ કરવા સૂકા લાકડા નહોતા તો એના માટે એમણો પોતાના ધાપરા પરથી લાકડા કાઢી લીધા. વળી, એકનાથજીને ગુર્સો નહોતો આવતો, તો ફરી ગામના અમુક લોકોએ એમને ગુર્સો આવે એવું કરવા માટે એક બ્રાહ્મણને તેથાર કર્યો. એ બ્રાહ્મણ એમને ત્યાં અતિથિ બનીને ગયો. એ દિવસે એકનાથજીના પત્નીએ સરસ રસોઇ બનાવી, તે બ્રાહ્મણને જમાડવા બેસાડ્યા, એટલામાં અચાનક પેલો બ્રાહ્મણ પત્નીની પીઠ ઉપર જ ચઢી ગયો! સંત તો સંત, જોઈને પત્નીને કહે, “અરે! જોજે-જોજે, એ પડી ના જાય!, એને વાગે નહીં.” પત્ની પણ સંતના જ, એ તરત બોલ્યા, “આપણું નાનું બાળક હતું એને સંભાળવાની મને ટેવ છે, વાંધો નહીં”.

તો, કેવા-કેવા દાખલાઓ છે અતિથિ સેવાના! આમ, ગૃહસ્થી અતિથિનું બધું સહન કરી લેતા, કેમ કે એ અતિથિ છે! આજે લોકોને વિદેશ વધુ પસંદ છે, એનું એક કારણ આ પણ છે કે ‘અતિથિ’ની ખટપટ જ નહીં; આજે કાકા-કાકી આવ્યા, કાલે બીજા આવે, પછી અન્ય સંબંધી આવે... બધાંને સંભાળો! એના કરતાં ત્યાં પરદેશમાં સારું, પણ ત્યાં જો તમે દવાખાનામાં હો, તો તમને કોઈ પૂછવા પણ ના આવે.

એક વખત હું લંડન ગયો હતો; ત્યાં એક બહેન મારી સાથે વાત કરતાં-કરતાં રડી પડ્યાં, કહે, “સ્વામીજી, હું પંદર દિવસ દવાખાને હતી, કોઈ મને જોવાય ના આવ્યું”. કોઈ પૂછવાય ના આવે, ત્યાં પરદેશમાં જન્મય રવિવારે થાય, લજ્નય રવિવારે, ભરણોય રવિવારે... બધું સન્દે જ થાય. મેં કહ્યું, “આ તો સારું છે”, કેમ

કે બધા પ્રસંગોના કામો માટે માણસો ભાડે લાવવાના હોય! અને આપણો ત્યાં? લગ્ન કે કોઈ પ્રસંગ હોય તો પાડોશના, સમાજના, ગામના બધા લોકો કેવા મળીને શેરીમાં-ખડકીમાં બધું આનંદથી કરી દે! બધું હાથો-હાથ થઈ જાય, ઘરવાળાને ખબર પણ ના પડે. અને આજે? પ્રસંગ વખતે ખબર ના પડે, પણ લાંબુ બીલ ચૂકવવાનું આવે ત્યારે ખબર પડે કે બધું ભાડેથી આવેલું! અને ત્યારે કોઈ ઉભો ના રહે, ઉદ્દાનું હેરાન કરે... જ્યારે, કુટુંબના-પાડોશના માણસો કામ કરતા હોય, એ મુશ્કેલીમાં આપણી પડખે ઉભા રહે, કામ હોય તો દશ માણસો પણ આવી સાથે ઉભા રહે!

પરદેશમાં આજની વ્યવસ્થા જુદી છે, ત્યાં મહિંદ્રો જીવનનો આધાર સરકાર છે; ત્યાં, તમે જો બાળકને ઉછેરી ના શકતા હો તો સરકાર એને એલાઉન્સ આપે, એને ભણાવશે, એને નોકરી આપવાની જવાબદારી પણ સરકારની; વિદ્યાર્થી ભણવા માટે ફીસ નથી ચૂકવી શકતા, તો જોબ કરે, એમાંથી જે પૈસા આવે એ પ્રમાણે એ ફીસ માટે લોન લે, લોનના હપ્તાઓ ચૂકવી ભાણો.

વળી, ત્યાં લગ્ન કરાવવાની જવાબદારી મા-બાપની નથી; અને હવે કેટલા લોકો વગર લગ્નને સાથે રહે છે, બાળકોય થઈ જાય, પણ લગ્ન નથી કરતા, કેમ કે લગ્નનો ખર્ચ પચાસ-પચાસ હજાર ડોલર, એક-એક લાખ ડોલર ખર્ચો થાય તો, ત્યાં લગ્ન કોણ કરે? ક્યાંથી લાવે આટલા પૈસા? અને ઘરડા થઈ ગયા, તો એમનો ખ્યાલ સરકાર રાખે! આપણો ત્યાં એવું નથી, આપણો ત્યાં બધી જવાબદારી વૈયક્તિક, કુટુંબ, પરિવાર, સમાજ લઈ લે છે, બાળકો અને મા-બાપની જવાબદારી પરસ્પર છે, એ ધર્મ છે અને જો તમે માંદા પડો તો સૌથી વધુ ચિંતા કોને થશે - ઘરવાળાને, બાળકોને, પરિવારને, કે સરકારને કે સરકારી માણસને થશે?

હું લંડન એક પરીવારમાં રોકાયો હતો, એમના પત્ની કોઈ હોસ્પિટલના ઓપરેશન થિયેટરમાં કામ કરે છે. ઓણે ક્રીધું, “સ્વામીજી, હોસ્પિટલમાં ટ્રોમાના ૪૫ કેસો લાઇનમાં છે, અને નંબર આવતા બે-ત્રણ મહિના લાગશે.” હવે, વિચાર કરો, આમ

એ બધાં જીવતા રહેવાના છે કંઈ? તમે લગભગ મરણ પથારીએ હો, અને કહે હોસ્પિટલમાં દાખલ થવા માટે તમારો નંબર બે-ત્રણ મહિને આવશે, તો? અને જો જદ્દી નંબર આવી ગયો, અને ત્યારે જો સરકાર પાસે તમારી સારવાર કરવા માટે પૈસા નહીં હશે તો? આપણી સંસ્કૃતિમાં આવા લોકોની સાર-સંભાળ જો ઘરના બાળકો નથી કરી શકતા તો ફુંબ-પરિવારમાંના ભાઈઓ-કાકા-મામા કરે, ઓળખીતા કરે, એય નથી કરી શકતા તો સમાજ કરે છે.

અહીં, થોડા દિવસો પહેલાં કડવા પાટીદારોની ઉમિયામાતાજીને નામે જે સંસ્થા છે, એના હોદેદારોએ નક્કી કર્યું કે સમાજ માટે રૂ.૧૦૦ કરોડ ભેગા કરવા છે. શાને માટે? તો કહે, વિધવાઓ માટે, બાળકોના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે, હોસ્પિટલ-સર્જરી વગેરે માટે. તો, સમાજના લોકોએ આ સંસ્થાને રૂ.૫૦૦ કરોડનું ભંડોળ આપ્યું!! તો, સમાજ જે રીતે આપણી ચિંતા કરે છે, શું એ રીતે સરકાર કે સરકારી માણસ કરશે?

આપણી વ્યવસ્થા માણસ-માણસને જોડે છે, જ્યારે પાશ્ચાત્ય સમાજની વ્યવસ્થામાં બધી જવાબદારી સરકારની હોવાને કારણે લોકો એક-બીજાથી વિમુખ થઈ જાય છે કે બધી જવાબદારી તો સરકારની છે, તે ત્યાં સુધી કે એ વ્યવસ્થા તો બાળકને એની મા-થી પણ વિખૂટું પાડી દે છે!

હું એક ભાઈને ત્યાં રોકાયો હતો, એનો ત્યાં સ્ટોર છે; કહે કે કોઈ બહેન સામાન લેવા આવે, એ સિગારેટ ખરીદે, અને સાથે એનો નાનો છોકરો હોય એ ચોકલેટ માટે રડે. તો મા કહે, “તારા પૈસા હોય તો એનાથી લઇ લે,” કેમ કે ત્યાંની સરકાર બાળકોને એલાઉન્સ આપતી હોય છે, એટલે મા કહે કે ‘તું તારા પૈસાથી ચોકલેટ લઇ લે’!

એટલે, પાશ્ચાત્ય જીવન વ્યવસ્થા મા-થી બાળકને તોડે, પરિવારને તોડે; સમાજને તોડે!! ત્યાં દરેક વ્યક્તિ એકલી-અટૂલી થતી જાય છે. આજે એ દેશોમાં પરિસ્થિતિ એવી છે કે તમે વિશ્વાસપૂર્વક નથી કહી શકતા કે આજીવન આ વ્યક્તિ મારી સાથે હશે; ત્યાં, માણસ એકલો

પડતો જાય છે, એવામાં એને ના તો કોઈની હુંફ હોય, કે ના તો પોતાના માણસથી સુરક્ષા, એને કોઈ માનસિક આધાર (mental support) નથી, કોઈ લાગણીઓનો આધાર જ નથી.

તમે કલ્યાણ કરો કે તમે ગુજરાતથી દિલ્હી એકલા જવ છો, પાસે પૈસા છે, અને દિલ્હીમાં તમારું કોઈ પરિચિત નથી. કોઈ કારણસર તમે ત્યાં માંદા પડી જવ, તો તમારી પાસે પૈસા હોવા છતાં તમે તમારી જાતને સુરક્ષિત મહેસુસ કરશો? ના, આવા સમયે, તમને ઘરના લોકો યાદ આવશે તેથી, તમે ઘરે જ દોડશો, કેમ કે તમને ખાતરી છે કે ત્યાં મારું કોઈક તો છે જ, જે મને પાણી, દવા આપશો, મારી સાર-સંભાળ લેશે, મને હુંફ અને પ્રેમ આપશો.

આપણો ત્યાંની કૌટુંબિક વ્યવસ્થા હોવાને કારણો મા-બાપ-બાળકો સાથે રહે છે, મા-બાપને વિશ્વાસ છે કે દીકરો તો સાથે છે ને, પતિ-પત્નીને એક-બીજા માટે વિશ્વાસ છે કે કોઈ એક તો મારું છે, મારા સુખ-દુઃખમાં, મુશ્કેલીઓમાં મારી સાથે છે. એક દઢ માનસિક આશ્વાસન છે, એટલે એ પરિવારના, સમાજના લોકો આપણને નડતા નથી, સમયે આવી ઉભા પણ રહે છે.

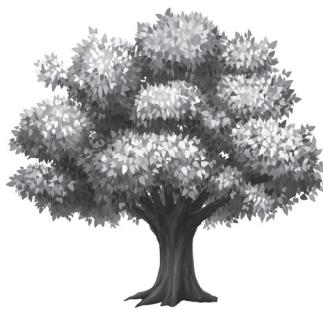
આજે આટલું જ.

॥ ૩૦ તત્ત્વ સત् ॥

પૂ.શ્રીના જૂન-જુલાઈ ૨૦૧૯ના આગામી કાર્યક્રમો

● ૨-૩ જૂન, ૨૦૧૯	- મુંબઈમાં
● ૪-૧૧ જૂન, ૨૦૧૯	- કેનેડામાં
● ૭, ૮, ૯ જૂન, ૨૦૧૯	- ટોરેન્ટોમાં શિબિર
● ૧૨ જૂન-૧૧ જુલાઈ	- પૂ.શ્રી અમેરિકામાં રોકાશે.
● ૧૩ જુલાઈ, ૨૦૧૯	- પૂ.શ્રી આશ્રમમાં પદ્ધારશે.
● ૧૯ જુલાઈ, ૨૦૧૯	- ગુરુપૂર્ણિમા ઉત્સવ આશ્રમમાં
● ૧૮ જુલાઈ, ૨૦૧૯થી
૫ જુલાઈ, ૨૦૨૦
(એક વર્ષ)	- યોગ વેદાંત પ્રશિક્ષણ સત્ર
પ્રવેશ યોગ્યતા-૧૮ વર્ષથી ઉપર
- શૈક્ષણિક લાયકાત-ધો. ૧૨ પાસ

વृक्ष-વनस्पति आपणા પ્રાણ છે

ઘણા પ્રાચીનકાળથી ભારત
દેશમાં વृક्ष-વનસ્પતિની પૂજા
થતી આવી છે અને દરેક જીવ-
વનસ્પતિને અને પ્રાણીજગતને
પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ કોઈ
જૂનવાણી કે અસંસ્કારી પરંપરા
નથી. એમાં આપણી સંસ્કૃતિની
સંવેદના, સંસ્કારિતા અને દૂરદર્શિતા

દેખાઈ આવે છે. પણિયમનું જગત પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવા
મથે છે ત્યારે આપણો વૈદિકધર્મ અને સનાતન ધર્મનુસાર આપણા
જીવિતોએ આપણાને તેની પૂજા-ઉપાસના કરવાનું શીખવ્યું છે.

“આપણે વृક्ष-વનસ્પતિને શા માટે પવિત્ર ગણીએ છીએ?”

આપણામાં રહેલો પરમેશ્વર જીવમાત્રમાં રહેલો છે, પછી તે વૃક્ષ
હોય કે વનસ્પતિ. તેથી તે બધાને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત
પૃથ્વી ઉપરનું માનવ-જીવન એ વૃક્ષ અને વનસ્પતિ ઉપર આધારિત
છે. પૃથ્વી ઉપર જેના થકી જીવન સંભવી શકે છે તે બધી મહત્વની
વસ્તુઓ “વૃક્ષો” આપણાને આપે છે. જેમકે ખોરાક, પ્રાણવાયુ, વસ્ત્રો,
આવાસ, ઔષધો વિગેર બધું. તેઓ આપણા પર્યાવરણને સુંદરતા
બદ્ધ છે. તેઓ કશા બદલાની અપેક્ષા વિના માનવની સેવા કરે છે
અને તેમને ટકાવવા માટે પોતાનું બલિદાન પણ આપે છે. સમર્પણ
તેમના જીવનનો નિયોડ છે. ફળોથી લચી પડતા વૃક્ષોને જો આપણે
પથર મારીએ તો બદલામાં તે ફળ આપે છે.

વાસ્તવમાં વનસ્પતિજગત અને પ્રાણીજગત માણસ પૃથ્વી ઉપર
આવ્યો તે અગાઉથી પૃથ્વીના માલિક હતાં. અત્યારે માનવના વૃક્ષો

અને પશુઓ તરફના નિર્દય વલણને લીધે અનેક વૃક્ષ-વનસ્પતિની તથા પ્રાણીઓની પ્રજાતિઓની નાબૂદી થઈ ગઈ છે. તથા જંગલોના થયેલા વિનાશને લીધે દુનિયા ઉપર મોટો ખતરો પેદા થયો છે. આપણાને જે ઉપયોગી હોય તેનું આપણે રક્ષણ કરીએ છીએ. તેથી આપણા જ્ઞાનિમુનિઓએ વૃક્ષ-વનસ્પતિનો આદર કરવાનું આપણાને શીખવ્યું છે તો ભૂલી ગયા હોઈએ અથવા કોઈ કારણસર આપણે તેની રક્ષા ના કરતા હોઈએ તો આ લેખ વાંચીને સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે તેમનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

આપણા શાસ્ત્રો આપણાને બોધ આપે છે કે, જો કોઈ કારણો એક વૃક્ષ કાપવું પડે તો, બીજા દશ વૃક્ષો વાવવાં જોઈએ. ખોરાક, બળતણ, આવાસ વગેરે હેતુથી વૃક્ષને જેટલી જરૂર હોય તેટલો જ ભાગ વાપરવો એવો ઉપદેશ છે. કોઈપણ વૃક્ષને કાપતાં પહેલા તેમને પ્રણામ કરવા, પછી ક્ષમા યાચના મંગાવી એવું શાસ્ત્ર પણ કહે છે. વૃક્ષો આપણી કેટલી સેવા કરે છે, તથા એ આપણાને કેટલું બધું આપે છે. આ બધી વાતો તો આપણાને બાળપણથી જ કહેવાતી હોય છે. માટે વૃક્ષો વાવીને તેમને ઉછેરવાં જોઈએ. તુલસી, પીપળો, વડ વગેરે વૃક્ષો તો પુષ્કળ ગુણકારી છે અને આજે પણ તેમની પૂજા થાય છે.

“પ્રકૃતિપૂજનમાં વડની પૂજા”

ભારતમાં પ્રકૃતિ પૂજનમાં પીપળાની જેમ “વડ પૂજન” પણ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સરળ ભાષામાં કહીએ તો જે ઝડ નીચે વડીલો બેસે તેને વડલો કહેવાય. ગામડામાં આજે પણ સાંજના સમયે ગામના વડીલો વડલા નીચે બેસવા જાય છે અને સાંજે સૂર્યાસ્ત સમયે પાછા વળે છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર મુજબ વડ એ એવું વૃક્ષ છે કે તેને બે પ્રકારના મૂળ છે. એક જમીનમાં મૂળ હોય, જે દરેક વૃક્ષને હોય છે. અને બીજા મૂળ એ હવામાં લહેરાતાં જેને વડવાઈ કહેવાય છે. વડમાં લટકતી આ વડવાઈઓ જાડની આજુબાજુ લગભગ ૧૦૦ મીટર

ગોળાઈમાં ભેજ શોભી લેતી હોય છે. ટૂંકમાં હવામાં રહેલ ભેજ વડવાઈઓ ખેંચી લે છે, અને હવાને ભેજમુક્ત શુદ્ધ કરી દે છે. વડની નીચે વડીલો બેસે છે જે વૃદ્ધ થયા હોય તો તેમના ફેફસાં પણ નબળા થયા હોય છે. વડની નીચે બેસવાથી તેમને શુદ્ધ હવા મળે છે જેથી શાસના દર્દો જેવા કે શાસ ચઢવો, દમ(અસ્થમા) વગેર થતા નથી. અને થયા હોય તો રાહત મળે છે.

ભારતના ઋતુચુક મુજબ વૈશાખમાં ધૂમ તડકો પડે છે તેથી વૈશાખના અંતમાં અને જેઠ માસના પ્રારંભમાં હવામાં ભેજનું પ્રમાણ વધવા માંડે છે. ઉકળાટ વધે છે અને વરસાએ પણ આવે છે. આવા ભેજયુક્ત વાતાવરણમાં ફેફસાં સંબંધી બીમારીની શક્યતા વધી જતી હોય છે.

આપણા ઋષિમુનિઓ આ બધી વાતોને સારી રીતે જાણતાં, તેથી ભારતીય પરંપરા પ્રમાણે જેઠ સુદ એકમથી જેઠ સુદ પૂનમ સુધી વટ સાવિત્રી ત્રતની પૂજા કરવામાં આવે છે. જેથી કરીને દરેક સ્ત્રી ઘરની બહાર નીકળે છે. ઉપવાસ કરી, વડની પૂજા કરે છે અને સુતરના કાચા તાંત્રણોથી વડના થડની પરિકમા કરે છે. પરિવારનો જે મોભ છે એવા પતિના આયુષ્ય અને આરોગ્યની પ્રાર્થના કરે છે. પરિવારનું વૃક્ષ પણ વડ અને તેની વડવાઈઓની જે મ વિસ્તરતું જાય આ ભાવ સાથે વડની પૂજા કરવામાં આવે છે.

આજે પણ મંદિરના પટાંગણમાં વડ, પીપળો, તુલસી, બીલીપત્ર, આસોપાલવ, ધરો વિગેરે રાખવામાં આવે છે અને તેની પૂજા કરાય છે. આ પ્રમાણે વડની પૂજા કરવાથી શરીર-પ્રાણ-મન-બુદ્ધિ બધું જ શુદ્ધ થાય છે. અને પરમ શાંતિ મળે છે.

પરંતુ આપણી કમનસીબી એ છે કે આપણને આપણું ખબર નથી. વિદેશી પર્યાવરણવાદીઓ કહેશે એટલે આપણે હરખપદુડા થઈ “વૃક્ષ વાવો સમૃદ્ધિ લાવો” નું સમૂહગાન કરીશું !

નોંધ- આ લેખનો અમૂક અંશ કૌશિક મહેતાની “મંદિર”
પુસ્તકમાંથી લીધો છે.